

مجله
دانشگاه ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه فردوسی

شماره اول بهار ۲۵۳۵ شاهنشاهی (۱۳۵۵ هجری شمسی) سال دوازدهم

تقدیم به
استاد مجتبی مینوی

جلال متینی

تحول رسم الخط از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری

جلال متینی

تحويل رسم الخط فارسی

از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری

نگارنده این سطور در مقاله «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» که در سال گذشته در همین مجله بیچاپ رسید، بتفصیل در باب رسم الخط فارسی در این قرن سخن گفت و با مراجعه به نسخ مکتوب در قرن پنجم: الابنیه عن حقایق الادویه، هداية المتعلمین فی الطب، و تفسیر پاک، مختصات رسم الخط کتابهای فارسی را از نظر طرز نگارش حروف مختلف و از جمله چهار حرف فارسی: پ، چ، ژ، گ، و اتصال و انفصال کلمات با ذکر شواهد مورد بحث قرآن داد. و در همان مقاله وعده داد که در فرصت دیگر به اختصار درباره رسم الخط فارسی از قرن ششم هجری بعد و تحول آن در دوره‌های مختلف اطلاعاتی در اختیار علاقه‌مندان قرار خواهد داد.

در آن مقاله ضمن برشمردن مختصات رسم الخط فارسی در قرن پنجم، بدین نکته اشاره گردید که عقیده عمومی اهل فن بر آنست که در رسم الخط فارسی در قرون گذشته (در دوره اسلامی) فقط دو دوره قدیم و جدید بشرخ‌ذین‌ل قابل تشخیص است:

- ۱- رسم الخط قدیمی فارسی که در آن کاتبان حروف «پ، چ، ژ، گ» را بشکل «ب، چ، ز، ک» و کلمات «که، چه» را بشکل «کئی، جی، ک، چ» می‌نوشتند، و قاعده مربوط به «ذال فارسی» را نیز مراعات می‌کرده‌اند.
- ۲- رسم الخطی که در چند قرن اخیر معمول گردیده است و امروز نیز

تقریباً رایج است و در آن کاتبان عموماً حرفهای «پ، چ، ژ» را با سه نقطه می‌نویسند و حرف «گ» را با سه نقطه و یا با افزودن يك سرکش از حرف «ک» متمایز می‌کنند، و کلمات «که، چه» را با هاء غیر ملفوظ می‌نویسند، و قاعده «ذال فارسی» را نیز مراعات نمی‌نمایند.

ولی در همان مقاله با ذکر دلایلی گفته شد که برای رسم الخط فارسی از قرن پنجم هجری تا عصر حاضر حداقل باید به سه دوره کاملاً مشخص قائل گردید:

۱- دوره اول مربوط به قرن پنجم است - بر اساس اسناد موجود - که در آن کاتبان چهار حرف فارسی را هم به شکل: «پ، چ، ژ، ک، ک، ک (= گ)» و هم به صورت «ب، ج، ز، ک»، و کلمات «که، چه» را به صورتهای «کی، که گ، چی، چه، چ (یا: جی، جه، ج)» نوشته‌اند، قاعده «ذال فارسی» را مراعات کرده‌اند، حرف «که» را در بسیاری از موارد به کلمه بعد متصل نوشته‌اند، و در بعضی از نسخه‌ها «فاء اعجمی» (= و) را در برخی از موارد رعایت نموده‌اند. این شیوه بندرت تا قرن دهم نیز تقلید شده است.

۲- دوره دوم که از ابتدای قرن ششم هجری شروع می‌شود و تقریباً به قرن دهم خاتمه می‌یابد. از مختصات بارز رسم الخط این دوره - برخلاف آنچه گفته‌اند - یک دست نبودن شیوه کاتبان بخصوص در طرز نوشتن چهار حرف فارسی (پ، چ، ژ، گ) است. آنچه قبلاً در باره اصول «رسم الخط قدیمی فارسی» به وسیله مستشرقان و دانشمندان ایرانی گفته شده است تنها در مورد بعضی از نسخه‌های مکتوب در این دوره صادق است.

۳- دوره سوم که تقریباً از قرن یازدهم هجری آغاز می‌گردد و از نظر اصول کلی تا دوره ما نیز ادامه دارد و به شیوه آن آشنایی داریم.

در مقاله‌ای که ذکر آن گذشت، رسم الخط دوره اول بشرح معرفی شد و

اینک نیز در نهایت اختصار به بحث دربارهٔ رسم الخط فارسی در دوره‌های دوم و سوم می‌پردازد.

دربارهٔ مطالعهٔ رسم الخط فارسی از قرن ششم هجری به بعد، بنده به‌شواری کار و مشکلات بسیاری که در راه محقق علاقمند موجود است و قوف کامل دارد. زیرا برخلاف سه‌چهار نسخه‌ای که از قرن پنجم تا کنون به دست ما رسیده است، از قرن ششم بیعد نسخه‌های خطی فارسی بسیار موجود است؛ چندین هزار نسخهٔ خطی فارسی در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران و کشورهای خارجی نگهداری می‌شود و علاوه بر این نسخه‌ها که فهرست شده است و علاقمندان می‌توانند برای اطلاع از مشخصات هر نسخهٔ خطی بدان فهرستها مراجعه کنند، مسلماً نسخه‌های خطی فراوانی در برخی از کتابخانه‌های عمومی و یا کتابخانه‌های خصوصی ایران و دیگر کشورها موجود است که فهرست نشده است و در نتیجه محققان از دسترسی بدانها محرومند. برای آنکه وسعت دامنهٔ کار بخوبی آشکار شود کافی است فی‌المثل به کتاب «کتابشناسی فردوسی» تألیف دانشمند محترم آقای ایرج افشار مراجعه کنیم. ایشان می‌نویسند تا آنجا که فرصت و امکان تحقیق یافته‌اند بر اساس فهراس موجود توانسته‌اند از شاهنامهٔ فردوسی تعداد ۲۲۹ نسخهٔ خطی تاریخ‌دار و تعداد ۲۳۲ نسخهٔ خطی بی‌تاریخ در کتابخانه‌های مختلف جهان معرفی کنند که تاریخ کتابت آنها از قرن هفتم تا قرن یازدهم هجری است.^۲

بدین ترتیب ملاحظه می‌فرمایید که چون از یک طرف نسخه‌های خطی فارسی از قرن ششم هجری بیعد بسیار است و از طرف دیگر بسبب آنکه این نسخه‌ها در کتابخانه‌های مختلف جهان پراکنده است، هیچ محققی نمی‌تواند رسم الخط فارسی این دو دوره را به‌دقت و استقصای کامل مورد مطالعه قرار دهد زیرا برای این مهم متأسفانه مراجعه به میکروفیلم یا نسخه‌عکسی - که امروز حلال مشکلات اهل تحقیق

بشمارست - نیز جوینده را نمی‌تواند بطور کامل راهنمایی کند، چون برخی از نسخه‌های خطی، در طی روزگاران مورد تصرف و دخالت افراد غیرامین قرار گرفته‌است و از جمله بسیار دیده می‌شود که این نوع افراد، حداقل به سبک رسم الخط زمان خود بر تعداد نقطه‌های یک حرف افزوده‌اند، و فی‌المثل اگر کاتب نسخه اصل، حرف «پ» یا «چ» و یا «ژ» را با یک نقطه نوشته باشد، ایشان در تیام نسخه و یا در برخی از موارد بهر یک از آنها دو نقطه افزوده‌اند.^۳ تشخیص نقطه‌های اصلی از الحاقی فقط با مراجعه به اصل نسخه خطی و مقایسه رنگ مرکب و امثال آن میسر است، درجالی که از میکروفیلم و نسخه عکسی درین مورد سودی عاید نمی‌شود.

به عقیده نگارنده با وجود تمام این مشکلات نباید دامن تحقیق را در این باب رها ساخت، بلکه بعکس هر کس باید به وسع خود در این راه قدمی بردارد و از امکاناتی که در اختیارش قرار دارد حداکثر بهره‌برداری تا سرانجام روزی بتوان با اطمینان بخاطر و به شیوه علمی حد و رسم رسم الخط فارسی را در ده قرن اخیر تعیین کرد.

نویسنده این ستور برای آنکه در حد قدرت خود بدین فکر جامه عمل بپوشد در مدتی که در سال گذشته در لندن بسر می‌برد و اوقات خود را تا آنجا که ساعات کار کتابخانه موزه بریتانیا (بخش کتابهای چاپی و نسخه‌های خطی شرقی) اجازه می‌داد در آنجا می‌گذرانید، درصدد برآمد در ضمن مطالعات خود تعدادی از نسخ خطی فارسی محفوظ در این کتابخانه را از جهت رسم الخط فارسی از نظر بگذراند. برای این امر با مراجعه به فهرست ریو^۴ و همچنین فهرست دستجرد این کتابخانه که هنوز بچاپ نرسیده است، و با توجه به تاریخ قطعی یا احتمالی کتابت هر کتاب، از هر قرن تعدادی نسخه خطی را برگزید. و بدین ترتیب از نسخه‌های خطی آن کتابخانه مجموعاً قریب دویست نسخه خطی فارسی را که از قرن هشتم تا

قرن سیزدهم هجری کتابت شده است مورد مطالعه قرار داد. علاوه بر نسخه های خطی موزه بریتانیا، نسخ دیگری را نیز نگارنده قبل از آن تاریخ و یا در یک سال اخیر بدین منظور مطالعه کرده است. البته اگر از یکی دو سه استثناء بگذریم^۶، چون امکان مطالعه تمام این نسخه ها از ابتدا تا به انتها در آن مدت محدود میسر نبود فقط قسمتهایی از هر کتاب را مطالعه کرد و از نکات لازم آن یادداشت تهیه نمود و حاصل مطالعه خود را از همین صفحات معدود، از نظر کیفیت رسم الخط، در باب تمام کتاب تعمیم داد.

در این مطالعه فقط به طرز نوشتن چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ»، رعایت قاعده ذال فارسی^۷، فاء اعجمی (ف)^۸، و اتصال کلمه «که» به کلمات بعد اکتفا شده است، زیرا نگارنده، این موضوعات را از مختصات اساسی رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری می داند و خواسته است بدین وسیله تحول رسم الخط فارسی را از این نظر گاه مورد بررسی قرار دهد. بدین جهت آنچه ذیلاً از نظر خوانندگان محترم می گذرد فقط بمنزله خطوط اصلی طرح رسم الخط فارسی در هر قرن است، آن هم تنها با توجه به نسخ معدودی که امکان مطالعه آنها برای نگارنده فراهم بوده است. البته از آنچه برخی از محققان در مورد رسم الخط بعضی از نسخه های خطی نوشته اند نیز استفاده کرده است و شیوه رسم الخط هر کتاب را به نحوی که ایشان معرفی کرده اند، با ذکر نامشان آورده است.

اکنون پیش از آنکه به بحث اصلی درباره تسخیمهای خطی فارسی قرون مختلف بپردازد، لازم است بدین موضوع مهم اشاره کند که برخلاف نظر عمومی که در صدر این مقاله بدان اشاره گردید، سنت اکثر کاتبان قرن ششم هجری بعد در طرز نوشتن چهار حرف فارسی، تبعیت گونه ای از اسلوب کاتبان قرن پنجم هجری است؛ یعنی کاتبان دوره های دوم و سوم (از قرن ششم بعد) نیز بتقلید کاتبان قرن پنجم، چهار حرف فارسی ویا برخی از آنها را در کتب از

حروف مشابه عربی تمییز^۹ داده‌اند، منتها شیوه کتابت ایشان در طرز نوشتن این حروف یكدست و یکنواخت نیست. اصل در اکثر نسخه‌های خطی این دوره‌ها بر آنست که کاتبان این حروف را به‌دوشکل، یعنی هم با سه نقطه و هم با یک نقطه، نوشته‌اند. بملاوه هریک از این کاتبان به‌سلیقه خود در این باب عمل کرده‌اند بدین ترتیب که بعضی هر چهار حرف را در مواردی با سه نقطه مشخص ساخته‌اند و برخی سه حرف یا دو حرف و یا فقط یک حرف از این چهار حرف فارسی را از حروف مشابه عربی مشخص کرده‌اند. و هریک از ایشان ممکن است در اکثر موارد و یا بندرت این تمییز را معمول داشته باشند. استثناء^{۱۰} در چند نسخه هم دیده شد که کاتبان برخی از این حرفها را بطور یکنواخت از اول تا به آخر کتاب با سه نقطه نوشته‌اند، مثلاً در نسخه‌ای حرف «ژ» همه‌جا با سه نقطه نوشته شده‌است و در نسخه دیگر کاتب حروف «پ، چ، ژ» را در تمام نسخه با سه نقطه کتابت کرده‌است.

قرن ششم هجری - نه نسخه^۹

۱- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته‌است:

پ، چ، ژ، پک: ترجمان‌البلاغه رادویانی مکتوب سال ۵۰۷ هجری (شماره

۵۴۱۳ کتابخانه فاتح استانبول a ۲۹۰ - f. ۲۳۳a^۴ با استفاده از نسخه عکسی)^{۱۱}

۲- بعضی از حروف مذکور در فوق در تمام موارد با علامت خاص نوشته

شده‌است:

پ، چ، ژ: هدایة‌المعلمین فی‌الطب مکتوب سال ۵۲۰ هجری (شماره ۳۶۴۶

کتابخانه فاتح استانبول، با استفاده از نسخه عکسی).

۳- بعضی از این حروف در مواردی با علامت خاص نوشته شده است :

پ، چ، ک: در نسخه ترجمه احادیث منقول از پیغمبر مکتوب سال ۵۸۵ هجری (Or. ۹۴۴۷ موزه بریتانیا)، این سه حرف در این نسخه در اکثر موارد با سه نقطه نوشته شده است .

پ، ژ: بخشی از تفسیر سورآبادی مکتوب سال ۵۳۵ هجری (۱۱۳۱۱ O) موزه بریتانیا) .

ژ، ک: التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم مکتوب سال ۵۳۸ (شماره ۱۵۲۱ کتابخانه مجلس شورای ملی ایران) .
پ: بخشی از ترجمه تاریخ طبری مکتوب سال ۵۸۶ هجری (شماره ۷۴۸۱ کتابخانه آستان قدس رضوی، با استفاده از نسخه عکسی) .

ژ: بخشی از تفسیر سورآبادی مکتوب سال ۵۲۳ هجری (شماره ۳۸۴۰ کتابخانه ایندیا آفیس) .

۴- چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد :

ب، ج، ز، ک: ترجمه تقویم الصحه مکتوب سال ۵۱۷ هجری (Or. ۶۲۸۸ موزه بریتانیا) - التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم مکتوب سال ۵۹۳ (نسخه متعلق به آقای جلال همائی استاد دانشگاه تهران) ^{۱۲} .

ذال فارسی: قاعده ذال فارسی در هر نه نسخه مورد بحث مراعات شده است.

فاء اعجمی (و): فقط در ترجمان البلاغه، و تفسیر سورآبادی (۱۳۱۱ - Or) بچشم می خورد .

ک: املاي این کلمه بجز نسخه «ترجمه احادیث منقول از پیغمبر» در بقیه نسخ، در بعضی از موارد به کلمه بعد متصل نوشته شده است .

قرن هفتم - بیست و پنج نسخه

۱- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده است :

پ، چ، ژ، گ : دیوان خاقانی مکتوب بسال ۵۹۴ یا ۶۶۴ (Or. ۷۹۴۲ موزه بریتانیا) - السامی فی الاسامی مکتوب بسال ۶۰۱ (نسخه کتابخانه ابراهیم پاشا، ترکیه، با استفاده از نسخه عکسی انتشارات بنیاد فرهنگ ایران) در این نسخه حیرف «گ» به دو شکل «گ» و «ک» نوشته شده است - اخلاق ناصری مکتوب بسال ۶۸۰ (Or. ۴۱۱۹ موزه بریتانیا) - بخشی از تفسیر قرآن مکتوب بسال ۶۳۰ (شماره ۳۰۶ کتابخانه فاتح استانبول) - مثنوی مولانا جلال الدین مکتوب بسال ۶۸۰ (نسخه کتابخانه نافذ پاشا، استانبول^{۱۴}) - ورقه و گلشاه عیوقی محتملاً مکتوب در اواسط قرن هفتم (رقم ۸۴۱، موزه سرای طویقا، کتابخانه خزینه^{۱۵})، شادروان احمد آتش در مقاله‌ای که در معرفی این نسخه در مجله دانشکده ادبیات تهران نوشته، تذکر داده است که در این نسخه «چند بار بر حرف کاف فارسی سه نقطه نگاشته شده». استاد ارجمند آقای دکتر ذبیح الله صفا نیز در مقدمه ورقه و گلشاه مرقوم داشته‌اند «آوردن «ج» بجای «چ» و «ز» بجای «ژ»...» نشانه قدمت این نسخه است. ولی نگارنده با مراجعه به چند صفحه عکسی همین کتاب که در مجله دانشکده ادبیات تهران، و مقدمه ورقه و گلشاه عیوقی گراور شده است متوجه گردید که کاتب نسخه مورد بحث، هر چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» را در برخی از موارد با سه نقطه نوشته است.

۲- برخی از حروف چهارگانه فارسی در تمام موارد با علامت خاص نوشته

شده است :

ژ : تفسیر قرآن مکتوب بسال ۶۲۸ (Mm. 4. 15 Erpenius) کتابخانه دانشگاه

کمبریج انگلستان)

۳- برخی از چهار حرف فارسی در اکثر موارد با علامت خاص نوشته

شده است:

پ، چ، ژ: لغتهای قرآن مکتوب سال ۶۵۵ (Or. ۶۴۷۴، موزه بریتانیا)
حدود العالم من المشرق الى المغرب نسخه مکتوب سال ۶۵۹، با استفاده از نسخه
عکسی از انتشارات دانشکده ادبیات، کابل، (۱۳۴۲) - جوامع الحکایات محمد عوفی
محملاً مکتوب در اوائل قرن هفتم هجری (نسخه عکسی از انتشارات کلاله خاور،
تهران، ۱۳۳۵)

۴- برخی از حروف مزبور بندرت با علامت خاص نوشته شده است:

پ، چ، ژ: مجموعه اشعار مکتوب سال ۶۹۷ (Or. ۳۷۱۳، موزه بریتانیا)
مثنوی مولانا جلال الدین محملاً مکتوب سال ۶۹۵ (Or. ۷۶۹۳، موزه بریتانیا)
کیمیای سعادت مکتوب سال ۶۷۲ (Add. ۲۵۰۲۶، موزه بریتانیا) - نیاز المآثر
مکتوب سال ۶۱۱ (Add. ۷۶۲۳، موزه بریتانیا) - تاریخ جهانگشای جوینی
مکتوب سال ۶۸۹ (شماره ۲۰۵ کتابخانه ملی پاریس^{۱۶})

پ، چ، ک، ک: مثنوی مولانا جلال الدین مکتوب سال ۶۷۷ (محفوظ در

قونیه^{۱۷}) - مثنوی مولانا جلال الدین مکتوب سال ۶۸۷ (نسخه ملکی ظهیر

افندی^{۱۸}) - ترجمه سیرالنبی مکتوب سال ۶۷۷ (Or. ۶۴۷۵، موزه بریتانیا).

پ، ژ: ترجمه ابیات کليلة و دمنه مکتوب سال ۶۲۶ (Add. ۵۹۶۵، موزه

بریتانیا) - التفهیم لاوائل صناعة التنجیم مکتوب سال ۶۸۵ (Add. ۷۶۹۷،
موزه بریتانیا).

ژ: منتخب نورالعلوم خرقانی مکتوب سال ۶۹۸ یا ۶۹۹ (Or. ۲۴۹، موزه

بریتانیا) در این نسخه يك بار حرف «ژ» با سه نقطه دیده شد.

۵- چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد :

ب، ج، ز، ک : رساله القشیریه مکتوب سال ۶۰۱ (Or. ۴۱۱۸) موزة
بریتانیا) - التفهیم لاوائل صناعة التنجیم محتملاً مکتوب در قرن هفتم (نسخه متعلق
به مرحوم ادیب السلطنه سمعی^{۱۹}) - قابوس نامه مکتوب بسالهای ۶۲۴ و ۶۲۵
(در مجموعه ای بشماره ۵۲۹۷ کتابخانه فاتح استانبول^{۲۰}) - ترجمه تاریخ یمنی
مکتوب سال ۶۶۴ (Add. ۲۳۴۹۵) موزة بریتانیا) .

ذال فارسی: قاعده ذال فارسی در تمام نسخ خطی مذکور بجز در دیوان
خاقانی و تاریخ جهانگشای جوینی و التفهیم لاوائل صناعة التنجیم نسخه مرحوم
ادیب السلطنه سمعی مراعات شده است.

فاء اعجمی (ه) : فقط در دیوان خاقانی، بخشی از تفسیر قرآن کتابخانه
فاتح استانبول، لغت های قرآن، السامی فی الاسامی، و حدود العالم من المشرق
الی المغرب رعایت گردیده است.

که : این کلمه تنها در تفسیر قرآن نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه
کمبریج (نسخه ارپنیوس) در موارد متعدد بکلمه بعد متصل نوشته شده است .

قرن هشتم - سی و یک نسخه

۱- چهار حرف فارسی در برخی از موارد از حروف مشابه تمییز داده شده است:

ب، ج، ز، ک: بخشی از قرآن با ترجمه فارسی و ترکی، محتملاً مکتوب در
قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۹۵۱۵) موزة بریتانیا) .

۲- در نسخ ذیل اساس بر آنست که چهار حرف فارسی در اکثر موارد

بی علامت نوشته شده است ولی در هریک از آنها برخی از حروف مذکور بسیار بندرت با علامت خاص نیز نوشته شده است بدین شرح:

پ، چ، ژ: کتابی در انواع تب مکتوب سال ۷۴۸ (Or. ۵۸۵۷ موزه بریتانیا) دیوان شمس تبریزی مکتوب سال ۷۷۴ (Or. ۲۸۶۶ موزه بریتانیا) - مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب سال ۷۱۸ (Or. ۵۶۰۲ موزه بریتانیا) - دیوان شمس طوسی مکتوب سال ۷۱۳ (شماره ۱۰۳۰ کتابخانه ایندیا آفیس) - تاریخ جهانگشای جوینی مختلاً مکتوب در اوائل قرن هشتم (شماره ۱۳۷۵ Sup. Pers. کتابخانه ملی پاریس^{۲۱}) - تاریخ جهانگشای جوینی مختلاً مکتوب در اواخر قرن ۷ یا اوائل قرن ۸ هجری (شماره ۱۰۵۵۶ Sup. Pers. کتابخانه ملی پاریس^{۲۲}).

پ، ژ، ک: تفسیر البصائر مکتوب سال ۷۷۷ (Or. ۱۱۱۸۹ موزه بریتانیا)
پ، چ، ک: ظفرنامه بزرگمهر مکتوب سال ۷۶۱ (Or. ۷۸۶۳ موزه بریتانیا)
پ، چ: ترجمه احياء العالوم الدین غزالی مختلاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۸۱۹۴ موزه بریتانیا) - مکاتبات شرف‌الملة ... یحیی المنیری مکتوب سال ۷۶۹ (Or. ۵۷۴۰ موزه بریتانیا) - مثنوی مولانا جلال‌الدین مختلاً مکتوب در قرن ۱۳ یا اوائل قرن ۱۴ میلادی (Or. ۶۴۳۸ موزه بریتانیا)
مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب سال ۷۴۴ (Munich. No. ۳۵^{۲۳}) - مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب سال ۷۰۶ (Munich. No. ۴۵^{۲۴}) - کتاب الاغراض الطیبیه والمباحث العلابیه مورخ ۷۸۹ (نسخه عکسی از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران).

پ، ژ: فارس‌نامه مختلاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۵۹۸۳ موزه بریتانیا) - قسمت دوم تفسیر سورآبادی مکتوب سال ۷۳۰ (۳۸۳۸ کتابخانه ایندیا آفیس) - تذکره الاولیاء عطار مختلاً مکتوب در قرن ۱۴ میلادی (۱۹۸۰۶ Add موزه بریتانیا).

ب. ش. التضمین فی احوال المتصوفه مکتوب سال ۷۰۷ (Or. ۱۱۴۰۹) موزه بریتانیا) - حقیقه الحقیقه تألیف ابوالفتح محمد بن شیخ الاسلام ابوالمعالی المظهر البلخی الحامی النامقی مکتوب سال ۷۰۶ (Or. ۱۱۴۱۰) موزه بریتانیا) - ترجمه تاریخ طبری مکتوب سال ۷۳۴ (Add. ۷۶۲۲) موزه بریتانیا) - مرصاد العباد مکتوب سال ۷۷۹ (Or. ۳۲۴۲) موزه بریتانیا).

ژ: جوامع الحکایات مکتوب سال ۷۳۲ (Or. ۲۶۷۶) موزه بریتانیا) - بخشی از تفسیر قرآن محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۶۵۷۳) موزه بریتانیا) - قسمت اول تفسیر سورآبادی مکتوب سال ۷۳۰ (۳۸۳۸ کتابخانه ایندیاناپولیس).

۳- چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد:

ب، ج، ز، ک: المعجم فی معایر اشعار العجم محتملاً مکتوب در قرن ۱۴ میلادی (Or. ۲۸۱۴) موزه بریتانیا) - الاغراض فی الطب محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۹۵۸۰) موزه بریتانیا) - بخشی از ترجمه تاریخ طبری محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۷۳۲۴) موزه بریتانیا) - توضیح زیج ایلخانی مکتوب سال ۷۹۵ (Add. ۱۱۶۳۶) موزه بریتانیا) - کتابی در مسائل دینی و اخلاقی محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۸۴۳۵) موزه بریتانیا) - سمک عیار محتملاً مکتوب در اواخر قرن هفتم و یا اوائل قرن هشتم هجری (۳۸۱ تا ۳۷۹ Ouseley کتابخانه بادلیان آکسفورد انگلستان^{۲۵}).

ذال فارسی: قاعده ذال فارسی فقط در نسخه‌های مکاتبات شرف‌الملة

پجی المنیری، فارس نامه، کتابی در انواع تب، توضیح زیج ایلخانی، کتاب الاغراض الطیبه والمباحث العلائیه، بخشی از تفسیر قرآن شماره Or. ۶۵۷۳ موزه بریتانیا، و سمک عیار مراعات شده است.

فاء اعجمی: دیده نشد.

که: این کلمه فقط در دو نسخه در «بخشی از قرآن با ترجمه فارسی و ترکی» و «تذکره الاولیاء» بکلمه بعد متصل نیز نوشته شده است.

قرن نهم - سی و پنج نسخه

۱- چهار حرف فارسی در تمام موارد با سه نقطه نوشته شده است:

پ، چ، ژ، ک: مقدمه الادب زمخشری مکتوب سال ۸۶۴ (Or. ۱۱۷۴) موزه بریتانیا)

۲- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده است:

پ، چ، ژ، ک: دیوان ظهیر فاریابی مکتوب سال ۸۷۳ (Or. ۳۳۲۵) موزه بریتانیا) - کتابی در لغت عربی به فارسی مکتوب سال ۸۰۷ (Or. ۱۱۵۹۹) موزه بریتانیا)

در دیوان ظهیر فاریابی «پ، ژ» بیشتر و «چ، ک» بندرت دیده می شود. در کتاب لغت عربی به فارسی مذکور در مواردی که «ک» سه نقطه دارد مشکوک بنظر می رسد زیرا ممکن است هر سه نقطه بعداً اضافه شده باشد.

۳- برخی از حروف چهارگانه فارسی تقریباً در تمام موارد با علامت خاص

نوشته شده است:

پ، چ، ژ، ک: کتاب المصادر، احتمالاً مکتوب در قرن ۱۵ میلادی (Or. ۸۳۰۶) موزه بریتانیا) - دیوان جامی مکتوب سال ۸۹۵ (Or. ۱۰۹۰۲) موزه بریتانیا)

۴- برخی از حروف چهارگانه فارسی در اکثر موارد با علامت خاص نوشته

شده است:

- پ، چ، ژ: مخزن الاسرار نظامی مکتوب بسال ۸۶۵ (Add. ۲۵۸۰۱) موزه بریتانیا) -
 موزه بریتانیا) - خمسة نظامی مکتوب بسال ۸۷۸ (Or. ۲۹۳۱) موزه بریتانیا) - امیر
 احمد و مهستی مکتوب بسال ۸۶۲ (Or. ۸۷۵۵) موزه بریتانیا) - ترجمه عوارف
 المعارف سهروردی مکتوب بسال ۸۹۷ (Or. ۷۹۸۶) موزه بریتانیا) - دیوان
 شمس تبریزی مکتوب بسال ۸۲۴ (Or. ۲۸۹) موزه بریتانیا) .
- پ، چ : دیوان عطار مکتوب بسال ۸۷۷ (Or. ۴۱۵۱) موزه بریتانیا) -
 خمسة نظامی مکتوب بسال ۸۹۵ (Or. ۲۸۳۴) موزه بریتانیا) .
- ۵- برخی از چهار حرف فارسی بندرت با علامت خاص نوشته شده است :
- پ، چ، ژ: دیوان انوری مکتوب بسال ۸۴۱ (Or. ۳۴۸۶) موزه بریتانیا) -
 ظفرنامه مکتوب بسال ۸۰۷ (Or. ۲۸۳۳) موزه بریتانیا) - گرشاسب‌نامه، چنگیز-
 نامه و . . . مکتوب بسال ۸۰۰ (Or. ۲۷۸۰) موزه بریتانیا) - منتخبی از اشعار
 شاهی مکتوب بسال ۸۷۸ (Or. ۱۰۹۵۹) موزه بریتانیا) - خمسة نظامی مکتوب
 بسال ۸۰۲ (Add. ۷۷۲۹) موزه بریتانیا) .
- پ، چ: مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ۸۴۳ (متعلق بمرحوم
 نیکلسون^{۲۶}) - حقائق الانوار فی حقائق الاسرار مکتوب بسال ۸۹۳ (Or. ۳۳۰۸)
 موزه بریتانیا) - کلیات سعدی مکتوب بسال ۸۴۴ (Or. ۲۹۴۸) موزه بریتانیا) -
 دیوان عطار مکتوب بسال ۸۹۳ (Or. ۲۸۸۸) موزه بریتانیا) - حال‌نامه مکتوب
 بسال ۸۷۵ (Or. ۳۳۰۶) موزه بریتانیا) - کتابی در تصوف از محمدبن برهان‌بن
 محمودبن جلال‌الحسینی بخارائی محتملاً مکتوب در قرن ۱۵ یا ۱۶ میلادی
 (Or. ۶۵۳۴) موزه بریتانیا) - جامع‌التواریخ مکتوب بسال ۸۳۷ (Add. ۷۶۲۸)
 موزه بریتانیا) - ظفرنامه نظام شامی مکتوب بسال ۸۳۸ (Add. ۲۳۹۸۰) موزه
 بریتانیا) .
- پ، ژ : دیوان حافظ مکتوب بسال ۸۷۲ (Or. ۱۰۹۱۱) موزه بریتانیا) -

تاج‌المعاصر مکتوب سال ۸۲۸ (Or. ۹۸۴۶ موزه بریتانیا) - کلیات سعدی مکتوب سال ۸۶۸ (Or. ۹۵۶۷ موزه بریتانیا) .

ب : مسلك العارفين محتملاً مکتوب در قرن ۱۴ یا ۱۵ میلادی (Or. ۶۴۹۰ موزه بریتانیا) - مجموعه‌ای شامل رسائل عرفانی و دینی مکتوب سال ۸۳۳ و ۸۳۸ (Or. ۱۰۹۸۳ موزه بریتانیا) - عجائب المخلوقات مکتوب سال ۸۴۵ (Add. ۲۳۵۶۴ موزه بریتانیا) .

ژ : دیوان عصمت بخاری مکتوب سال ۸۶۴ (Or. ۳۵۰۰ موزه بریتانیا) - برزوانه مکتوب سال ۸۲۹ (شماره ۵۶ King's college. Cambridge University)

ب ، ج ، ز : تاریخ سیستان محتملاً مکتوب در اواسط قرن هشتم یا اوائل قرن نهم هجری . مرحوم ملك الشعراى بهار به شیوه نگارش حرف «ک» در این کتاب اشاره‌ای نکرده است^{۲۷} .

۶- حروف فارسی و عربی تقریباً در اکثر موارد بی نقطه نوشته شده‌است :

فرمان یعقوب بیگ . . . مورخ ۸۸۴ (Or. ۴۹۳۴ موزه بریتانیا) .

ذال فارسی: قاعده ذال فارسی فقط در چهار نسخه: مثنوی مولانا جلال‌الدین متعلق به نیکلسون، ظفرنامه ۲۸۳۳، Or. ، گرشاسب‌نامه و چنگیزنامه و . . . و عجائب‌المخلوقات مراعات شده‌است .

فاء اعجمی: مراعات نگردیده‌است .

که : فقط در تاریخ سیستان کلمه «که» بکلمه بعد متصل نوشته نشده‌است .

قرن دهم - بیست و سه نسخه

۱- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، ک : مجموعه‌ای شامل چند بخش، در قسمت اول «لغات نادر

فارسی به ترکی « مکتوب بسال ۹۸۲ (Or. ۹۳۴۶ موزه بریتانیا) .
۲- برخی از حروف چهارگانه فارسی در اکثر موارد یا در تمام موارد با

علامت خاص نوشته شده است :

پ، چ، ژ : تاریخ ایران مکتوب بسال ۹۸۳ (Or. ۲۷۷۶ موزه بریتانیا) -
نفائس الفنون فی عرائس العیون محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میلادی (Add. ۱۶۸۲۷)
موزه بریتانیا) - وامق و عذرای قتیلی مکتوب بسال ۹۳۷ (Or. ۹۰۳۷ موزه
بریتانیا) - یک مثنوی اخلاقی مکتوب بسال ۹۹۰ (Or. ۱۱۵۲۰ موزه بریتانیا) -
کتاب «مختصر در طب» مکتوب بسال ۹۵۳ (Or. ۷۹۳۲ موزه بریتانیا) - دیوان
حافظ مکتوب بسال ۹۲۱ (Add. ۷۷۶۰ موزه بریتانیا) - فتوحات عجم مکتوب
بسال ۹۹۴ (Add. ۷۷۸۷ موزه بریتانیا) .

پ، چ : در صفحاتی که از نسخه‌های ذیل مطالعه شد، حرف «ژ» با سه نقطه
بچشم نخورد ولی ممکن است در صفحات دیگر بعضی از این متون حرف «ژ» با
سه نقطه نیز باشد .

تحفة سامی مکتوب بسال ۹۷۶ (Or. ۳۴۹۰ موزه بریتانیا) - بهجة التواریخ
مکتوب بسال ۹۴۵ (Or. ۲۷۷۵ موزه بریتانیا) - اخلاق ناصری مکتوب بسال
۹۹۷ (Add. ۵۶۲۶ موزه بریتانیا) - ذخیره الملوك مکتوب بسال ۹۹۶ (۷۶۱۸
Add. موزه بریتانیا) - کتر اللغات مکتوب بسال ۹۶۲ (Or. ۶۱۹۶۰ موزه بریتانیا) -
فرخ‌نامه جمالی مکتوب بسال ۹۵۱ (Or. ۴۰ موزه بریتانیا) - مهر و وفا مکتوب
بسال ۹۹۹ (Or. ۷۸۶۲ موزه بریتانیا) - شبستان خیال مکتوب بسال ۹۷۰
(Or. ۷۴۷۸ موزه بریتانیا) - مجموعه‌ای شامل فرمان‌هایی از شاه طهماسب تا عهد
ناصرالدین‌شاه مکتوب از سال ۹۴۸ تا سال ۱۲۸۳ (Or. ۴۹۳۵ موزه بریتانیا) -
مکتوبات اشرفی محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میلادی (Or. ۲۶۷ موزه بریتانیا) -
فتوح الحرمین مکتوب بسال ۹۵۱ (Or. ۳۶۳۳ موزه بریتانیا) .

۳- برخی از چهار حرف فارسی بندرت با علامت خاص بکار رفته است :

پ، چ، ژ : دیوان نزاری قهستانی محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میلادی
(Or. ۷۹۰۹ موزه بریتانیا) .

پ، ژ : آداب الحرب والشجاعة محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میلادی
(Or. ۱۶۸۵۳ موزه بریتانیا) .

۴- حروف فارسی و عربی در اکثر موارد بی نقطه نوشته شده است :

فرمانی از شاه اسمعیل صفوی مکتوب سال ۹۱۸ (Or. ۴۹۳۴ موزه بریتانیا)

- فرمانی از شاه اسمعیل صفوی مکتوب سال ۹۰۴ (Or. ۴۹۳۴ موزه بریتانیا) .

ذال فارسی : قاعده ذال فارسی مراعات نشده است .

فاء اعجمی : دیده نشد .

که : بکلمه بعد متصل نوشته نشده است .

قرن یازدهم - هفده نسخه

۱- برخی از چهار حرف فارسی در بیشتر موارد و یا در تمام موارد با

علامت خاص نوشته شده است:

پ، چ، ژ : تاریخ و صاف مکتوب سال ۱۰۶۷ (Or. ۲۹۷۰ موزه بریتانیا) -

افضل التواریخ مکتوب سال ۱۰۴۹ (Or. ۴۶۷۸ موزه بریتانیا) - دقائق الحقائق

مکتوب سال ۱۰۸۷ (Or. ۳۵۴۷ موزه بریتانیا) - یوسفدو زلیخای منسوب به

فردوسی مکتوب سال ۱۰۵۵ (Add. ۲۴۰۹۳ موزه بریتانیا) - خفی علای و ...

مکتوب سال ۱۰۹۹ (Add. ۲۳۵۶۰ موزه بریتانیا) - دیوان پور بهای جامی

مکتوب سال ۱۰۲۹ (Or. ۹۲۱۳ موزه بریتانیا) - دیوان مسعود سلمان

مکتوب بسال ۱۰۰۸ (Or. ۷۰۱ موزه بریتانیا) - مجموعه اشعار سنائی مکتوب
 بسال ۱۰۰۹ و ۱۰۲۳ (Or. ۴۵۱۴ موزه بریتانیا) - تاریخ ایلچی نظام شاه
 مکتوب بسال ۱۰۹۵ (Add. ۲۳۵۱۳ موزه بریتانیا) - جهانگیرنامه محتملاً
 مکتوب در قرن ۱۷ میلادی (Add. ۲۶۲۱۵ موزه بریتانیا) - خاطرات جهانگیر
 محتملاً مکتوب در قرن ۱۷ میلادی (Add. ۶۵۵۴ موزه بریتانیا) - کتابی در
 نجوم از الغیبک مکتوب بسال ۱۰۸۱ (Add. ۷۶۹۹ موزه بریتانیا) - فرهنگ
 سروری مکتوب بسال ۱۰۵۷ (Add. ۷۶۸۱ موزه بریتانیا) - پنج گنج مکتوب
 بسال ۱۰۶۸ (Add. ۲۶۱۳۴ موزه بریتانیا) .

پ، ج : سیرالعباد الی المعاد مکتوب بسال ۱۰۲۶ (نسخه کتابخانه آستان
 قدس رضوی ، مشهد) .

۲- هر چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده است :

پ، ج، ژ، گ : تاریخ رشیدی محتملاً مکتوب در قرن ۱۷ میلادی (Or. ۱۵۷)
 موزه بریتانیا) - در دو قسمت این نسخه f. ۱۰۶ a تا f. ۱۵۲ b و f. ۲۴۲a
 تا f. ۲۵۲ a که حداقل نوع و رنگ کاغذ با دیگر قسمتهای کتاب اختلاف
 دارد حرف «گ» با دو سرکش نوشته شده است .

۳- حروف چهارگانه فارسی بی علامت خاص کنایت شده است :

ب، ج، ز: فرمانی از اورنگزب بسال ۱۶۹۶ میلادی (Or. ۱۱۶۹۸)
 موزه بریتانیا) .

ذال فارسی : قاعده ذال فارسی مراعات نشده است .

فاء اعجمی : دیده نشد .

که : بکلمه بعد متصل نوشته نشده است .

قرن دوازدهم - بیست و سه نسخه

در تمام این نسخه‌ها سه حرف «پ، چ، ژ» در بیشتر موارد و یا در تمام نسخه با سه نقطه نوشته شده‌است - گرچه در بعضی از آنها بحرف ژ برنخورده‌ام - بدین جهت نسخه‌های مکتوب در این قرن را فقط از نظر حرف «گ» مورد مطالعه قرار داده‌ام.

۱- چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، گ : لغات فارسی مکه‌ی محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۱۲۲۶۶ موزه بریتانیا) .
 پ، چ، ژ، گ : شگرف‌نامه مکتوب سال ۱۱۱۹ در الله‌آباد (Or. ۵۸۴۸ موزه بریتانیا) .

۲- سه حرف از چهار حرف فارسی با علامت خاص کتابت شده‌است :

پ، چ، ژ: تروک تیموری مکتوب سال ۱۱۶۱ (Or. ۴۷۲۲ موزه بریتانیا) -
 خسرو و شیرین نظامی مکتوب سال ۱۱۳۹ (Or. ۲۹۳۳ موزه بریتانیا) -
 منتخب آیینة حق‌نما مکتوب سال ۱۱۵۲ (Add. ۲۳۵۸۴ موزه بریتانیا) -
 سرالاسرار (ترجمه اوپانیشاد) مکتوب سال ۱۱۳۵ (Add. ۵۶۱۶ موزه بریتانیا) -
 مهابهارت مکتوب سال ۱۱۷۵ (Add. ۵۶۳۸ - ۵۶۴۰ موزه بریتانیا) - مآثر سر
 جهانگیری مکتوب سال ۱۱۴۸ (Or. ۱۷۱ موزه بریتانیا) - عالمگیرنامه مکتوب
 سال ۱۱۵۰ (Add. ۲۶۲۲۹ موزه بریتانیا) - عالمگیرنامه مکتوب سال ۱۱۸۴
 (Add. ۵۶۱۳ موزه بریتانیا) - مآثر عالمگیری محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی
 (Add. ۱۹۴۹۵ موزه بریتانیا) - دلگشا مکتوب سال ۱۱۴۰ (Or. ۲۳ موزه
 بریتانیا) - تاریخ پرنس علی گوهر محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (۲۵۶۳
 Add. موزه بریتانیا) - مرآت‌الخیال محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Or. ۲۳۱)

موزه بریتانیا) - گلزار ابراهیم محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۲۷۳۱۹)
 موزه بریتانیا) - دستور العمل آگهی محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (۱۸۸۸۱)
 Add. موزه بریتانیا) - گلشن عجائب محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (۲۶۲۳۶)
 Add. موزه بریتانیا) - فرهنگ رشیدی مکتوب سال ۱۱۲۹ (Add. ۵۵۵۵) - موزه
 بریتانیا) - برهان قاطع مکتوب سال ۱۱۳۵ (Add. ۲۶۱۳۰) موزه بریتانیا) -
 الفاظ جلیه فی بیان لغات ترکیه ، محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۱۶۷۵۹)
 موزه بریتانیا) - لذت النساء مکتوب سال ۱۱۴۷ (Or. ۷۳۲۷) موزه بریتانیا) -
 کتابی در رسم الخط محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۲۶۱۳۹) موزه
 بریتانیا) - فرمانی از شاه سلطان حسین صفوی مکتوب سال ۱۱۱۹ (Or. ۵۹۰۱)
 موزه بریتانیا) در این فرمان حرف «ژ» بکار نرفته است و دو حرف «پ، چ» با
 یکی دو استثنا در بقیه موارد با سه نقطه نوشته شده است .
ذال فارسی: قاعده ذال فارسی مراعات نشده است .

فاه اعجمی : دیده نشد .

که : به کلمه بعد متصل نوشته نشده است .

قرن سیزدهم - چهل نسخه

اصل در نسخه های مکتوب در این قرن (بجز يك فرمان) بر آنست که سه
 حرف «پ ، چ ، ژ» با سه نقطه نوشته شده است . بدین جهت این نسخ از نظر طرز
 نگارش «ک» بیشتر مورد توجه قرار گرفته است . در ۲۴ نسخه از ۴۰ نسخه مذکور
 حرف «ک» علامت خاصی ندارد و بشکل «ك» کتابت شده است ، ولی در ۱۶
 نسخه دیگر کتف حرف «ک» بهمین شکل جدید - یعنی با دو سرکش - نوشته شده است
 البته در این نسخه ها ممکن است این حرف در بعضی از موارد نیز بشکل «ك»
 نوشته شده باشد .

۱- سه حرف از چهار حرف فارسی تقریباً در تمام موارد با علامت خاص

نوشته شده است :

- پ، ج، ژ : دیوان عنصری مکتوب سال ۱۲۷۸ (Or. ۲۸۴۳ موزه بریتانیا) -
 شاهنامه فردوسی مکتوب سال ۱۲۴۶ (Or. ۲۹۲۶ موزه بریتانیا) - فال نامه
 مکتوب سال ۱۲۲۵ (Add. ۲۳۵۸۲ موزه بریتانیا) - روزنامه سفر پترزبورگ
 مکتوب سال ۱۲۶۸ (Or. ۱۲۶۳۹ موزه بریتانیا) - دیوان خاقان (فتحعلی شاه)
 مکتوب سال ۱۲۴۰ (Or. ۵۹۰۸ موزه بریتانیا) - حیرت نامه میرزا ابوالحسن
 شیرازی مکتوب سال ۱۳۲۴/۲۵ (Add. ۲۳۵۴۶ موزه بریتانیا) - جور و جفا و
 چند داستان عاشقانه محتملاً مکتوب در اوائل قرن ۱۹ میلادی (Or. ۱۹۹ موزه
 بریتانیا) - کتابی در باب مسیحیت مکتوب سال ۱۲۲۹ (Add. ۲۳ ۵۸۳ موزه
 بریتانیا) - هفت تماشا مکتوب سال ۱۲۶۶ (Or. ۴۷۶ موزه بریتانیا) - تاریخ
 جهانگشای جوینی مکتوب سال ۱۲۷۷ (Or. ۱۰۵۵ موزه بریتانیا) - الوس اربعة
 چنگیزی مکتوب سال ۱۸۰۶ میلادی (Add. ۲۶ ۱۹۰ موزه بریتانیا) - منتخب
 التواریخ مکتوب سال ۱۲۵۷ (Add. ۲۶۲۵۳ موزه بریتانیا) - اکبر نامه مکتوب
 سال ۱۲۳۲ (Add. ۲۶۲۰۳ موزه بریتانیا) - فتوحات عالمگیری مکتوب سال ۱۲۴۶
 (Add. ۲۳۸۸۴ موزه بریتانیا) - تذکرة الامراء مکتوب سال ۱۲۳۶ (Add. ۲۷۲۵۴
 موزه بریتانیا) - سکینه الاولیاء مکتوب سال ۱۲۷۶ (Or. ۲۲۳ موزه بریتانیا) -
 خلاصة الافکار محتملاً مکتوب در قرن ۱۹ میلادی (Add. ۱۸۵۴۲ موزه بریتانیا) -
 شگرف نامه ولایت مکتوب سال ۱۲۲۷ (Or. ۲۰۰ موزه بریتانیا) - ترجمه اشکال
 عالم جیهانی مکتوب سال ۱۲۵۶ (Or. ۱۵۸۷ موزه بریتانیا) - کتابی در رسم الخط
 محتملاً مکتوب در قرن ۱۹ میلادی (Or. ۴۷۱ موزه بریتانیا) - دیوان منصور
 مکتوب سال ۱۲۳۹ (Or. ۹۷۴۸ موزه بریتانیا) - قصیده مشتری مکتوب سال
 ۱۲۹۶ (Or. ۹۷۵۰ موزه بریتانیا) - نامه فتحعلی شاه به جرج سوم مکتوب سال

۱۲۱۷ (Add. ۲۱۵۶۱, No. ۷).

۲- هر چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده است :

پ، چ، ژ، گک : پادشاه نامه مکتوب بسال ۱۲۵۱ (Or. ۱۷۲ موزه بریتانیا) -
مصطلحات الشعراء مکتوب بسال ۱۳۴۵ (Or. ۲۶۲ موزه بریتانیا) - مجموعه نامه ها
مکتوب در اوائل قرن ۱۹ میلادی (Add. ۲۴۰۳۸ موزه بریتانیا) - جام جسم
مکتوب بسال ۱۲۵۵ (Or. ۱۴۵ موزه بریتانیا) - تاریخ مظفری محتملاً مکتوب
در اوایل قرن ۱۹ میلادی (Or. ۴۶۶ موزه بریتانیا) - تاریخ جونپور مکتوب
بسال ۱۲۸۲ (Or. ۱۸۸ موزه بریتانیا) - تاریخ جنگ سیال مکتوب بسال ۱۲۷۹
(Or. ۱۹۱ موزه بریتانیا) - گلستان رحمت مکتوب بسال ۱۸۶۵ میلادی (Or. ۱۹۸
موزه بریتانیا) - راماین مکتوب بسال ۱۲۱۹ (Or. ۱۲۴۸ موزه بریتانیا) -
مخزن العرفان مکتوب بسال ۱۸۱۵ میلادی (Egrton ۱۰۳۲) - روضة الاحباب
مکتوب بسال ۱۲۶۲ (Or. ۱۴۷ موزه بریتانیا) - حقیقت های هندوستان مکتوب
بسال ۱۲۸۳ (Or. ۲۰۵ موزه بریتانیا) - خاطرات جهانگیر محتملاً مکتوب در قرن
۱۹ میلادی (Or. ۱۷۰ موزه بریتانیا) - زادالمتقین فی سلوک طریق الیقین مکتوب
بسال ۱۲۶۰ (Or. ۲۱۷ موزه بریتانیا) - غیث اللغات مکتوب بسال ۱۲۵۸ (Or. ۲۶۰
Or. موزه بریتانیا) - صرف و نحو ترکی مکتوب بسال ۱۲۵۳ (Or. ۴۰ موزه بریتانیا)
چ : فرمان ولایت عهدی سردار عبدالله خان مکتوب بسال ۱۲۹۰ (موزه
بریتانیا). در این فرمان حرف «چ» با سه نقطه نوشته شده است ولی حرفهای «پ» و
«گک» علامت خاصی ندارد، و حرف «ژ» هم در آن بکار نرفته است.

ذال فارسی: قاعده ذال فارسی مراعات نشده است.

فاء اعجمی: بچشم نخورد.

که : به کلمه بعد متصل نوشته نشده است.

نتیجه کلی که از این مطالعه اجمالی از نظر تحول رسم المخط فارسی در قرون

گذشته دست می‌آید فهرست‌وار به‌قرار ذیل است :

۱- در قرن پنجم هجری ، کاتبان هر چهار حرف فارسی را هم به شکل «پ» ، چ ، ژ ، گ ، ک ، پ (= گ) و هم بی‌علامتی خاص بصورت «ب ، ج ، ز ، ک » نوشته‌اند .

۲- شیوه کاتبان قرن پنجم در مورد نوشتن هر چهار حرف فارسی با علامت خاص و بی‌نشان خاص در قرن ششم ، هفتم ، هشتم و نهم هجری و حتی در قرن دهم نیز بوسیله بعضی از کاتبان تقلید شده‌است ، با این تفاوت که حرف «گ» که در قرن پنجم به شکل‌های « گ ، ک ، پ » نوشته شده‌است در این چهار قرن به یکی از شکل‌های « ک ، گ » کتابت شده‌است . تعداد نسخه‌های خطی فارسی که در هر یک از آنها هر چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده‌باشد نادر است .

۳- در اکثر نسخه‌های مکتوب در قرن ششم تا پایان قرن دهم هجری ، هر یک از کاتبان به سلیقه خود و شاید در تحت تأثیر نسخه‌ای که در دست داشته و از روی آن استنساخ می‌کرده‌است فقط یک یا دو یا سه حرف از چهار حرف فارسی (پ ، چ ، ژ ، گ) را با نشانه خاص نوشته‌است . و از این جهت نسخه‌های خطی را به دو قسمت می‌توان تقسیم کرد: در برخی از نسخه‌های خطی کاتبان بندرت بسدین شیوه عمل کرده‌اند، و در بعضی دیگر از نسخه‌ها کاتبان در اکثر موارد بدین نحو کتابت کرده‌اند. مقصود آنست که در نسخه‌هایی که نگارنده به آنها مراجعه کرده‌است، اکثریت، با نسخه‌هایی است که یک یا چند حرف از حروف چهارگانه فارسی (نه هر چهار حرف در یک نسخه خطی) در آنها با علامت خاص (با سه نقطه) نوشته شده‌است .

۴- از شصت و پنج نسخه خطی مکتوب در قرن ششم و هفتم و هشتم هجری فقط دوازده نسخه است که حروف چهارگانه فارسی در آنها یکنواخت و تقریباً

بی‌استثناء، بی‌علامت خاص و به شکل «ب، چ، ز، ک» نوشته شده است. و این همان رسم الخطی است که از آن به عنوان رسم الخط قدیمی فارسی یاد کرده‌اند.

۵- در نسخه‌های مکتوب در قرن یازدهم و دوازدهم هجری اساس بر آنست که کاتبان حروف «پ، چ، ژ» را تقریباً در تمام موارد با سه نقطه، و حرف «گ» را به شکل «ک» نوشته‌اند، فقط در یکی از نسخه‌های متعلق به قرن دوازدهم حرف «گ» به شکل قدیمی «کُ» ، و در نسخه دیگر متعلق به همین قرن این حرف به شکل جدید، با دو سرکش «گگ» ، نوشته شده است .

۶- در قرن سیزدهم در بسیاری از نسخه‌ها، مانند دو قرن گذشته، اصل بر آنست که حرفهای «پ، چ، ژ» با سه نقطه و حرف «گ» مثل «ک» نوشته شده است، ولی عدّه‌ای از کاتبان (در شاترده نسخه از چهل نسخه) برای تمییز بین «گ» و «ک» مانند یکی از کاتبان قرن دوازدهم این حرف را به صورت معمول امروزین با دو سرکش و بشکل «گگ» نوشته‌اند .

۷- از چهار حرف فارسی ، فقط طرز نوشتن حرف «گ» از قرن پنجم تا به امروز تغییر کرده است. بدین ترتیب که از قرن پنجم تا قرن یازدهم آنرا به یکی از شکلهای «کُ، کُ، کُ، کُ» نوشته‌اند، ولی از قرن دوازدهم هجری به بعد بجای افزودن یک یا چند نقطه بر «ک»، با افزودن یک سرکش، آنرا از حرف «ک» تمییز داده‌اند .

۸- در برخی از فرمانها و منشورهای متعلق به قرن نهم تا یازدهم هجری، حروف منقوط فارسی و عربی اکثر بی نقطه نوشته شده است .

۹- قاعده ذال فارسی در همه نسخه‌های مکتوب در قرن ششم و در اکثر نسخه‌های قرن هفتم و هشتم و در چند نسخه معدود قرن نهم مراعات شده است و از قرن دهم به بعد اثری از آن به چشم نمی‌خورد...

- ۱۰- فاء اعجمی (و) علاوه بر نسخه‌های قرن پنجم، بندرت در بعضی از نسخه‌های مکتوب در قرن ششم و هفتم نیز دیده می‌شود.
- ۱۱- کلمه «که» علاوه بر نسخه‌های قرن پنجم، در اکثر نسخه‌های قرن ششم و همچنین در چند نسخه متعلق به قرن هفتم و هشتم و نهم به کلمه بعد متصل نوشته شده‌است مانند: کنو = که تو، کمر = که مر، کتابستان = که تابستان...».

یادداشتها:

- ۱- مجله دانشکده ادبیات مشهد، شماره ۳ و ۲، سال سوم، ۱۳۴۶.
- ۲- «کتابشناسی فردوسی» تألیف آقای ایرج افشار، انتشارات انجمن آثار ملی ایران، سال ۱۳۴۷، ص. ۱۰ و صفحات ۱۳۱ تا ۱۸۵.
- ۳- از جمله در نسخه منحصر بفرد تفسیر قرآن محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبریج، انگلستان (Mm. ۴.۱۵) شخصی در دو سه مورد، دو نقطه بر حرف «پ» که در اصل با يك نقطه (ب) نوشته شده بوده‌است افزوده.
- ۴- Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. by : Charles Rieu .
- ۵- Temproray Handlist of Persian manuscripts in the British Museum, 1895-1958
- ۶- مانند نسخه‌های: الابنیه عن حقایق الادویه، هداية المتعلمین فی الطب (نسخه‌های محفوظ در کتابخانه بادلیان آکسفورد، انگلستان و نسخه محفوظ در کتابخانه فانیق استانبول) تفسیر قرآن محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبریج، بخشی از تفسیر قرآن محفوظ در موزه بریتانیا بشماره Or. 6572، که تمام این نسخه‌ها از نظر رسم الخط نیز مورد مطالعه قرار گرفته‌است.
- ۷- آقای دکتر خانلری درباره این حرف چنین نوشته‌اند: این حرف در فارسی دری

صورت تغییر یافته حرف «ه» پهلوی است که ماقبل آن مصوت بوده است شاعران کلمات فارسی را که حرف روی آنها دال و ماقبل آن مصوتی بوده با کلمات عربی که همین صورت را داشته است قافیه نمی‌کردند، یعنی مثلاً سود را با حسود، و دود را با مردود نمی‌آوردند. اما این‌گونه کلمات فارسی را با کلمات عربی که حرف روی آنها «ذال» بوده است، قافیه می‌کردند مثلاً آوردن بود را با اعود روا می‌داشتند. از این‌جا پیداست که تلفظ دال‌های بعد از مصوت درست با تلفظ ذال عربی یکسان بوده است. اما این تلفظ در همه‌جای سرزمین ایران یکسان نبوده است، شمس قیس می‌نویسد که: «در زبان اهل غزنین و بلخ و ماوراءالنهر ذال مجمله نیست و جمله دالات مهمله در لفظ آرند». وزن شعر فارسی، تألیف آقای دکتر خانلری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ص ۱۳۴.

با آنکه بنا به قول شمس قیس رازی مراعات قاعده ذال فارسی عمومیت نداشته است، و بعلاوه در برخی از نسخه‌های کهن خطی فارسی که امروز در دسترس است نیز می‌بینیم که کاتبان این قاعده را مراعات نکرده‌اند مع‌هذا اگر از این موارد استثنائی بگذریم معمولاً مراعات قاعده ذال فارسی در نسخه‌های خطی فارسی از جمله نشانه‌های قدمت محسوب می‌گردد.

۸- آقای دکتر خانلری درباره این حرف نیز چنین نوشته‌اند: «ظاهراً همین حرف است که حمزة اصفهانی و ابوعلی‌سینا آن را «حرف میان باء و فاء» خوانده‌اند، اما مثالهایی که در آثار ایشان آمده است اکنون تغییر یافته و گاهی به ب و گاهی به ف بدل شده است (کلمات لف و شف که حمزه ذکر کرده است اکنون به صورت لب و شب ادا می‌شود و کلمه فزونی - با سه نقطه - که ابوعلی‌سینا آورده اکنون حرف اول آن درست مانند ف است)».

خواجه نصیرالدین طوسی حروف خاص فارسی را که در عربی نیست، پنج حرف شمرده و حرف ف را (با سه نقطه فوفانی) که مراد از آن همان و فارسی است از آن-

- جمله ذکر کرده است، و شمس قیس اصطلاح «فاء امجمی» را قید می‌کند...» وزن شعر فارسی، تألیف آقای دکتر خانلری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ص ۱۳۵ و ۱۳۶ .
- ۹- تعداد نسخه‌های مکتوب در هر قرن را که امکان مطالعه آنها برایم فراهم بوده است، در ابتدای هر بخش ذکر کرده‌ام .
- ۱۰- ترجمان البلاغه، به اهتمام شادروان احمدآتش، ناشر: المعهد الشرقي للكلية الاداب بجامعة الاستانبولیه، سال ۱۹۴۹ .
- ۱۱- التفهیم لاولل صناعة التنجیم، تصحیح آقای جلال همائی، چاپ ۱۳۱۸، مقدمه، ص: فقط - صح .
- ۱۲- همان کتاب، مقدمه، ص: صح - ق .
- ۱۳- اطلاعات مربوط به سال کتابت و شماره این نسخه را شرق شناس محترم آقای G. M. Meredith Owens باضافه ۲۸ ورق عکس نسخه مورد بحث را به بنده مرحمت کرده‌اند.
- ۱۴- مثنوی معنوی، مولانا جلال‌الدین، به تصحیح رینولد البین نیکلسون، چاپ لیدن، ۱۹۲۹ میلادی، مجلدات ۲ و ۴، مقدمه به زبان انگلیسی، ص ۱۳ .
- ۱۵- «یک مثنوی گم شده از دوره غزنویان، ورقه و گلشاه عیوقی»، احمدآتش، مجله دانشکده ادبیات تهران، سال اول، شماره چهارم، ص ۱-۱۳؛ ورقه و گلشاه عیوقی به اهتمام آقای دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵ و ۶ .
- ۱۶- تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام شادروان قزوینی، چاپ ۱۹۱۱ میلادی، مقدمه . ص: ص
- ۱۷ و ۱۸- مثنوی معنوی، مذکور در شماره ۱۴، ص ۱۲ .
- ۱۹- التفهیم لاولل صناعة التنجیم، تصحیح آقای جلال همائی، چاپ ۱۳۱۸، مقدمه، ص: ق - قب .
- ۲۰- اطلاعات درباره این نسخه را دوست دانشمند آقای دکتر غلامحسین یوسفی استاد دانشکده ادبیات مشهد، در اختیار نگارنده قرار داده‌اند .
- ۲۱ و ۲۲- تاریخ جهانگشای جوینی، مذکور در شماره ۱۶، ص: صد ، صه .

- ۲۳- مثنوی معنوی، مذکور در شماره ۱۴، چاپ لندن، ۱۹۳۵ میلادی، مجلدات اول و دوم، مقدمه به زبان انگلیسی، ص ۵.
- ۲۴- مثنوی معنوی، مذکور در شماره ۲۳، ص ۷.
- ۲۵- سمک میار، به تصحیح آقای دکتر خانلری، سال ۱۳۳۸، مقدمه، ص ۷-۸.
- ۲۶- مثنوی معنوی، مذکور در شماره ۲۳، ص ۶.
- ۲۷- تاریخ سیستان به تصحیح شادروان ملک الشعرای بهار، چاپ ۱۳۱۴، مقدمه، ص: ل-لا.

مرکز تحقیقات و پژوهش‌های ادبی

مجله
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه فردوسی
مرکز فردوسی

شماره اول بهار ۲۵۳۵ شاهنشاهی (۱۳۵۵ هجری شمسی) ۵ ک سال دوازدهم

تقدیم به
استاد مجتبی مینوی

جلال متینی

رسم الخط بخشی از شرح تعرف

ذیلی بر مقاله

« رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری »

نگارنده در دو مقاله « رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری »^۱ و « تحول رسم الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری »^۲ اختصاصات و نیز تحول رسم الخط فارسی را با بررسی و مطالعه متجاوز از دو بیست نسخه خطی فارسی که در کتابخانه‌های ایران و دیگر کشورهای جهان نگهداری می‌شود، ذکر کرده است. به علاوه در آن دو مقاله موضوعات تازه‌ای را نیز درباره رسم الخط فارسی در نه قرن گذشته مطرح ساخته که برخی از آنها با آراء صاحب

۱- مجله دانشکده ادبیات مشهد، شماره ۲ و ۳، سال سوم (پاییز ۱۳۴۶)، ص

۲- مجله مذکور، شماره ۳، سال چهارم (پاییز ۱۳۴۷)، ص ۱۲۵-۱۶۲

نظران ایرانی و خارجی متفاوت است ، از جمله آن که قائل شدن دو دوره مشخص برای رسم الخط فارسی بعنوان قدیم و جدید ، بر اساس ضوابط زیرین درست نیست :

۱- اگر در نسخه‌های کاتب چهار حرف فارسی «پ، ج، ژ، گ» را از حروف مشابهش «ب، ج، ز، ک» مشخص کرده باشد ، وقاعده ذال فارسی را مراعات ننموده ، و کلمه‌های «که» و «چه» را بهمین شکل نوشته باشد ، رسم الخط آن نسخه جدید و متعلق به سه چهار قرن اخیر است .

۲- اگر در نسخه‌های چهار حرف فارسی مذکور با حروف مشابه آنها یکسان نوشته شده باشد ، وقاعده ذال فارسی در آن رعایت گردیده و کلمات «که» و «چه» به شکلهای : ک، کی، ج، جی، کتابت شده باشد رسم الخط آن قدیمی است .

در مقاله نخستین که رسم الخط سه نسخه خطی فارسی : الأبنیه عن حقایق الأدوية مكتوب بسال ۴۷۷ ه.ق.^۳ ، هداية المتعلمين فی الطب مكتوب بسال ۴۷۸ ه.ق.^۴ ، بخشی از تفسیر پاک محتملاً مكتوب قبل از سال ۵۰ ه.ق.^۵ از جهات مختلف در آن مورد بررسی قرار گرفته است ، به نسخه خطی

۳- نسخه محفوظ در کتابخانه عمومی وین بشماره 'A. F. 340' که نسخه چاپی آن در سال ۱۸۵۹ میلادی به اهتمام زلیگمان ، و نسخه عکسی آن به سال ۱۳۴۴ هجری شمسی به اهتمام آقای مجتبی مینور و توسط بنیاد فرهنگ ایران بچاپ رسیده است .

۴- نسخه محفوظ در کتابخانه بادلیان آکسفورد انگلستان بشماره Ms. Pers. C. 37 که به سال ۱۳۴۴ به اهتمام اینجانب توسط دانشگاه مشهد بچاپ رسیده است .

۵- نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه لاهور که نسخه عکسی آن به سال ۱۳۴۴ به اهتمام آقای مجتبی مینوی و توسط بنیاد فرهنگ ایران بچاپ رسیده است .

چهارمی متعلق به قرن پنجم هجری به نام بخشی از شرح تعرف (التعرف لمذهب التصوف) که بدست ابوابراهیم مستملی بخاری به پاریس برگردانیده شده است اشاره کرده ام که چون در زمان نگارش آن مقاله ، بنا بعلی که در آنجا آمده است ، بنده را بدان دسترسی نبود ، اختصاصات رسم الخط آن نسخه در مقاله «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» ذکر نگردید

اکنون که به نسخه عکسی این کتاب دست یافته ام^۶ در این مختصر در صدم به دو سبب رسم الخط نسخه خطی بخشی از شرح تعرف را که از جمله نسخه های خطی نادر و گرانبه فارسی متعلق به قرن پنجم هجری است معرفی کنم . توضیح آن که این نسخه که دارای ۵۲ ورق است در شوال سال ۱۳۷۳ ه.ق. کتابت شده و اکنون در موزه ملی پاکستان در شهر کراچی نگهداری می شود (اوراق این نسخه خطی منطبق است با ۳۰ صفحه آخر جلد دوم و ۸ صفحه آغاز جلد سوم شرح تعرف چاپ هند ، سال ۱۹۱۲ میلادی ورق آخر نسخه خطی دنباله مطالب صفحه هشتم جلد سوم نیست) نخستین علت نگارش این مقاله قدمت و اهمیت این نسخه است زیرا پس از نسخه خطی کتاب الأبنیه عن حقایق الأدوية مکتوب بسال ۱۳۴۷ ه.ق محفوظ در کتابخانه ملی وین، این نسخه قدیمی ترین نسخه خطی فارسی است

۶- در اسفند ۱۳۵۱ پس از شرکت در کنفرانس بین المللی شرق شناسان دانشگاه پنجاب در شهر لاهور ، فرصتی کوتاه دست داد که از شهر کراچی و از موزه ملی پاکستان نیز بازدید بعمل آوردم . در این شهر دوست فاضل آقای پیرحسام الدین راشدی ، ایرانیان شرکت کننده در کنفرانس را به بخش نسخه های فارسی موزه ملی پاکستان راهنمای کردند . بر حسب تصادف نسخه مورد بحث را که سالها برای بدست آوردن نسخه عکسی آن کوشش کرده بودم در آنجا بدست آوردم به تقاضای بنده آقای راشدی یک نسخه عکسی از آنرا برای اینجانب به ایران فرستادند . فرصتی استمفتم برای سپاسگزاری از ایشان

که تا به امروز شناخته شده است. علت دیگر معرفی نسخه شرح تعرف آنست که رسم الخط این نسخه از جهات بسیار با آنچه درباره رسم الخط نسخه های خطی متعلق به قرن پنجم هجری: الأبنیه عن حقایق الأدویه، هدایة المتعلمین فی الطب، بخشی از تفسیر پاک گفته شده است تفاوت دارد. بدین جهت آنچه را که درباره رسم الخط نسخه خطی بخشی از شرح تصرف بعرض می رسانم باید بعنوان ذیلی بر مقاله «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» تلقی کرد.

در مقاله مزبور بر اساس سه نسخه موجود خطی متعلق به قرن پنجم هجری چند موضوع بعنوان اصول کلی در رسم الخط فارسی آن روزگار ذکر شده است:

- ۱- در این نسخه ها رسم الخط واحدی بچشم نمی خورد. هر يك از کاتبان برای نوشتن برخی از حروف و کلمات علائم خاصی بکار برده اند که در برخی از موارد با اسلوب کتابت کاتبان دیگر اختلاف دارد. بعلاوه رسم الخط يك کاتب نیز از آغاز تا انجام يك نسخه در موارد واحد یکسان نیست بدین ترتیب که کاتب در نوشتن يك حرف یا يك کلمه علائم مختلفی بکار برده است.
- ۲- در این نسخه ها کاتبان برای نگارش چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» علامتهای خاص بکار برده اند. سه حرف نخستین را مانند امروز با سه نقطه از حروف مشابه «ب، ج، ز» متمایز ساخته اند و حرف «گ» را نیز با قرار دادن دو یا سه نقطه در زیر یا بالای «ك» به شکل های: پ، ک، ژ، گ از حرف کاف تازی مشخص کرده اند. و در این مورد سه نسخه مورد بحث را به دو بخش اساسی می توان تقسیم کرد:

الف - در نسخه های خطی الأبنیه عن حقایق الأدویه و هدایة المتعلمین فی الطب با آن که چهار حرف فارسی چنان که گذشت با علامتی خاص مشخص

گردیده است ، ولی کاتبان این دو نسخه این چهار حرف را در تمام موارد ، از ابتداء تا انتهای نسخه ، با نشانه خاص ننوخته اند یعنی حرف «پ» را گاهی با سه نقطه و گاهی با يك نقطه بشکل «ب» نوشته اند و چنین است طرز نگارش «ج ، ژ ، گ» که بشکل «ج ، ز ، ك» نیز کتابت شده است .

ب -- در نسخه بخشی از تفسیر پاك این چهار حرف تقریباً بی استثناء از حروف مشابه : ب ، ج ، ز ، ك مشخص گردیده است .

۳- در هر سه نسخه مورد بحث فاء اعجمی «ف» در برخی از کلمه ها با همین نشانه مشخص گردیده است .

۴- حرف «ی» در این نسخه ها بصورت های گوناگون و نیز با نقطه و بی نقطه نوشته شده است . در این سه نسخه طرز نگارش هیچ يك از حروف مانند «ی» متنوع نیست .

۵- دو کلمه «که» و «چه» در نسخه الابنیه عن حقایق الادویه به شکلهای : ک ، کی ، ج ، جی ، و در دو نسخه دیگر بصورت های : ک ، کی ، که ، ج ، جی ، چی ، جه ، چه نوشته شده است . بعلاوه لفظ «که» در هدایة المتعلمین فی الطب در موارد متعدد با حذف هاء غیر ملفوظ به کلمه بعد متصل نوشته شده است : کبر (که + بر) ۵ ، ککسی (که + کسی) ۷۸ ، کبرسد (که + به + رسد) ۲۸ .

۶- در دو نسخه الابنیه عن حقایق الادویه و هدایة المتعلمین فی الطب بسیاری از کلمات مشکول است ولی در «بخشی از تفسیر پاك» تعداد این نوع کلمات کمتر است . و بدین جهت است که این سه نسخه مارا به طرز تلفظ اکثر کلمات مذکور در این نسخه ها در قرن پنجم یا روزگار تألیف این کتابها نیز راهنمایی می کند .

اینک برای آن که بتوان تفاوت های اساسی موجود در رسم الخط بخشی

از شرح تصرف مکتوب بسال ۴۷۳ ه.ق. را با سه نسخه خطی دیگر مذکور در مقاله «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» مورد بحث قرار داد، لازم است نخست اختصاصات نسخه خطی بخشی از شرح تصرف از نظر طرز کتابت بشرح مورد بررسی قرار گیرد و سپس با مقایسه رسم الخط نسخه‌های چهارگانه خطی فارسی متعلق به قرن پنجم هجری موارد اختلاف را یاد کرد.

رسم الخط بخشی از شرح تصرف: مختصات رسم الخط این نسخه در سه قسمت بشرح زیرین ذکر می‌شود:

الف - طرز نگارش بعضی از حروف الفبا و کلمات.

ب - کیفیت انفصال و اتصال کلمه‌ها.

ج - ضبط تلفظ کلمات.

الف: طرز نگارش بعضی از حروف و کلمات

۱: این حرف به دو شکل نوشته شده است:

۱- مانند رسم الخط رایج امروز:

آن ۲، ۵، ۶، از بهر آن که ۲، ۳، ۱۰، ۱۱، آمد ۲، آتش ۱، آرامیدن ۴۹، آرم ۴۶، آورد ۴۹.

۲- بی‌نشانه مد «مه»:

ان ۹۳، از بهر آن که ۸۵، اسمان ۸۷، بدین آورد ۸۴، بران (بر + آن) ۶۰، مران (مر + آن) ۳، از ان ۲، اندران ۱۴، الوده ۶۰، انجا ۵۸، از انجا ۵۴، ادم ۵۵، اید ۵۲، ایمان آورد ۴۹، آمده، آرامیدن ۲۰.

می‌توان گفت در این باب کاتب ضابطه‌ای نداشته است چه گاهی «آ» را در يك کلمه به دو صورت مختلف، حتی در يك صفحه، نوشته است: اب،

آب ۹۰ ، وان ان است ۲۳ ، وان آن است ۶ ، وان آن است ۲۱ ، آتش ۴۰ ، آتش ۴۰

پ : منحصرأ بایک نقطه نوشته شده است: باکی = پاکی ۱۰۱ ، بنداشت = بنداشت ۶۳ ، بهلو = بهلو ۲۰ .

ة : تاء مدور در چند کلمه بشکل هاء نوشته شده است: بیر که تو = بیر که تو ۴۸ ، مساعده کن = مساعدت کن ۸۶ .

چ : این حرف نیز بی استثناء بایک نقطه کتابت شده است: هیچ ۹ ، جاره ۶۱ ، چشم ۸۸ ، جب ۹۶ .

ح : در زیر این حرف علامتی بدین شکل آمده است: الحاد ، ملچدان ، حاجت ۲ ، حاصل ۶ ، منجبت ۴۴ .

د : کاتب در زیر این حرف نقطه‌ای گذاشته است: دارند ۳ ، دلیل ۸ ، اندر صدق ۹ ، نیا ۱۰ ، درست ، شد ۱۱ ، دون حق ۸۲ ، کدورت ۳۱ .

ذ : در بسیاری از موارد ذال فارسی با افزودن نقطه‌ای از دال مشخص گردیده است: باید گفتن ۱۵ ، دیدار ۱۴ ، یاد کرد ۹ ، بدر و ماذر ۶۶ .

و : در زیر این حرف نیز در اکثر کلمات مانند «د» نقطه‌ای هست: اندر کدرد ۷ ، اخبار ۸ ، مبر ۳ ، مکر ۶ ، کثرت ۹ .

ژ : این حرف فارسی در چند موردی که در نسخه آمده است همه جا با سه نقطه نوشته شده است: کژیها ۱۰ ، کژ ۶۸ .

س : این حرف به سه شکل نوشته شده است:

- ۱- با سه نقطه زیر «س» بشکل: پیفیر ۳ ، نفیس ۴ ، بایپیت ۲۰ .
- ۲- با نوشتن علامتی در زیر «س» بشکل: شنابید ، راپیت ۳ ، دانپیت ۸ ، کپی ۱۱ ، جپتن ۱۳ ، نخپیت ۳۷ ، رپیت ۷۸ .
- ۳- به شکل متداول امروز .

ش: به سه صورت نوشته شده است:

۱- در اکثر موارد بی نقطه: درست کست= درست گشت ۷، سنیدن

= سنیدن ۸.

۲- با قراردادن يك خط افقی کوتاه بر بالای «س»: بوسیده= پوشیده

۲۹.

۳- با سه نقطه به شکل متداول امروز آن.

ص، ط: بابك نقطه در زیر هر يك از آنها کتابت شده است: اخص

خصوص ۴۷، فرط ۷۶، خاطر ۴، باطل ۶

ع: این حرف نیز مانند حرفهای «ح، س» با افزودن علامت «»

نوشته شده است: عاشقی ۴، معرفت ۱۲.

گ: فقط در چند مورد معدود با قراردادن نقطه ای در زیر «گ» از کاف

تازی مشخص گردیده است: گروهی ۲، ۸۵. ولی در بقیه کلمات کتابت آن

با «ك» تفاوتی ندارد: كنگ= گنگ، کویا= گویا، گردد= گردد ۱۵.

ه: هاء غیر ملفوظ به دو شکل «ه» و «ه» نوشته شده است: معاینه

۲۸، آدینه ۹۴، میانه ۲۸، قصه ۷۲.

ی: اعم از مصوت یا صامت عموماً به شکل «ي» نوشته شده است:

کي ۲۶، وحي ۲، وي ۴۵، آباداني ۳۲، ویراني ۲، بدانپستي ۲.

چه، که:

۱- «چه» در اکثر موارد به شکل امروزی آن نوشته شده است جز در

«هرچه» و «آنچه» که بصورت: هرچ ۱۸، ۲۸، آنج ۴، ۷، ۴۰، ۶۵، بدانج

۴، کتابت شده.

۲- «که» نیز به همین شکل که امروز نوشته می شود - با دورسم الخط:

که، که کتابت شده است.

فَه: این کلمه به شکل رایج آن در رسم الخط امروز فارسی نوشته شده است: کم نه و پیش نه ۹۰، تانه خود را آوردند ۲۴، و کس را بر کمال مشاهده وی راه نه ۳۳. و چنین است طرز نگارش این کلمه هنگامی که پیش از فعل آمده است.

ی (یاء نکره) پس از کلمات مختوم به هاء غیر ملفوظ به دوشکل نشان داده شده است:

۱- بی افزودن نشانه‌ای بعد از هاء غیر ملفوظ: باره خوردم = پاره‌ای خوردم ۸۶.

۲- با افزودن «ی» بادونقطه در زیر «ی» یابی افزودن نقطه: فرشته‌ی فرستاد ۸۷، نامه‌ی ۹۵، طایفه‌ی ۳، این بنده‌ی بود ۲۷، ذره‌ی ۲۲.

کلمات مختوم به هاء غیر ملفوظ در موقع اضافه شدن به کلمه بعد

۱- با استثنای یکی دو مورد علامتی به هاء غیر ملفوظ اضافه نشده است: مشاهده همه = مشاهده همه ۳۰، چشمه آب = چشمه آب ۳۰.

۲- در یکی دو مورد پس از هاء غیر ملفوظ، نیمه اول حرف «ی» اضافه شده است: کوینده ر او = گوینده او.

کلمه‌های مختوم به «الف»، «و» یا «الف ممدود»

کوبها مدینه = کوبهای مدینه ۹۶، ارزو این مقام خیزد ۷۴، مقتدا خلق اند ۷۳، بقا ذات ۴۵.

یاء مصدری و نکره پس از کلمه‌های مختوم به «الف» یا «و» به دوشکل نوشته شده است:

۱- بایک «ی»: روشنای = روشنایی ۸۹، بکرانه دریای بیامد = دریایی ۸۶، چیزهای = چیزهایی ۲، ندای = ندایی ۲۷، بلای = بلایی ۳۷، نیکوی = نیکویی ۵۵، دوی = دویی ۱۰۳.

۲- بادو «ی»: جای ۸۶، رسوایی ۷۸.

یاء ضمیر به شکل «ی» نوشته شده است: کویی=گویی ۴۰، جویی ۲۳، بازآیی ۸۷.

نشانه همزه در کلمه های عربی یا نوشته نشده است: سوال ۷۲، مومن ۴۴، تاویل ۴۸ و چنین است در کلمه «مسئله» که همزه در آن نشان داده نشده است: مسله ۲۴، ۸۱، و یا آن که کاتب بجای همزه، حرف «ی» بکار برده است: خایف، غایب ۵۶، جایز ۱۰۱، قایم ۹۳، زایل ۳۷، ملایکه ۸۰.

طرز نگارش کلمات زیر نیز در این نسخه خطی قابل توجه است: سدهزار ۷۳، همی غلتید ۷۸، زکاه ۱۳، زکوه=زکوة ۵۸، حیوه=حیات ۱۲، ۷۱، ابرهیم ۳۸، عثمان ۰۱، جبریل ۰۳.

کاتب پس از دو کلمه «نیکو» و «آرزو» به شیوه کاتبان قرن پنجم تا هفتم نیز الفی افزوده است: کمان نیکو (=نیکو) بردن بانبیا اولی تر ... و ما تاویل نیکو (=نیکو) نهیم ۶۱، ارزوا (=آرزوی) تخت بلقیس کرد ۸۸.

ب: انفصال و اتصال کلمه ها

در اتصال و انفصال کلمات موضوعهای زیرین در رسم الخط کاتب نسخه شرح تعرف قابل توجه است:

یاء حرف اضافه: عموماً متصل به کلمه بعد نوشته شده است: بعیسی ۸۱، بوی (به+وی) ۱۶، بنا وقت ۱۳، بهر (به+هر) ۱۳، بیک (به+یک) ۸۳، بحق ۱۱، بملوک ۳، بوقتی ۸۱، بنازیدن ۹، بحکایات ۸۶، بجز ۵۰.

یاء تأکید:

۱- عموماً متصل به فعل نوشته شده است: ببیند، بداند، بگوید ۸۵،

باستادی ۱۹ ، بیاشد ، بیفزاید ۱۰۲ ، بیارامد ۸۶ ، بیاموزند ۵۰

۲- دریکی دومورد باء تأکید به فعل متصل نیست : بهرسد ۷

نون نقی :

۱- اصل برانفصال است : نه رسد ۱۱ ، نه کویی ۱۴ ، نه یارد ۱۴ ،

نه کردند ۷۰ ، نه دانست ۸ ، نه پسندم ۶۷ ، نه دارد ۹۸ ، نه آموزند ۵۶ ، نه آید

۶۰ ، نه آمدند ۱۰۱ ، نه افتد ۴ ، نه استد ۱۲

۲- در مواردی که بسیار نیست حرف نقی به فعل متصل هم نوشته شده

است : نیارد ۱۴ ، نبوذ ۸ ، ندارد ۵۷ ، نماند ۹۲ ، نیاورد ۳۶ ، نیفتد ۶۱

معلوم می شود کاتب ضابطه ای نداشته چنان که فعل منفی «ندارد»

در صفحه ۳۰ این نسخه به دو شکل کتابت شده است : سه بار منفصل و چهار بار

متصل

صفت عالی و تفضیلی جز کلمه های «کمتر» و «بتر» که بهمین شکل

نوشته شده، در بقیه موارد «تر» و «ترین» جدا کتابت شده است : اولی تر ۱۶ ،

نزدیک تر ۳ ، قریب تر ، قوی تر ۸ ، قریب ترین ۲۵

کلمه های مرکب

۱- اساس بر استقلال هر کلمه وجدان نوشتن آنهاست : هیچ چیز ۷۵ ،

هیچ کس ۳۵ ، چنان جن ۴۱ ، گاه گاه ۹۰ ، یک بار ۷۴ ، یک بار کی ۷۴ ، یکسان

۱۰۲ ، بی حرمتی ۷۳ ، بی نهایت ۱۱ ، تنگ دلی ۹۱ ، دوست دارترین ۵۵ ،

راست کوی ۸۵ ، فرامشت کار ۶۳ ، دروغ زن ۱۰۰ ، نگاه داشت ۲۶ ، نگاه دار

۵۰ ، همراه کشت ۸۸ .

۲- بعضی از کلمات - بخصوص الفاظی که جزء اولش لفظ «هم» است -

به کلمه بعد متصل نوشته شده است : همچن = همچون ۱۲ ، ۷۰ ، ۹۴ ، همچنین

۳۲ ، همچنان ۶ ، همچندان ۹۰ ، همانجا ۷۴ ، همبرین ۱۲ ، همانگاه ۹۵ ،

آنکاه ۱۴ ، شبانکاه ۸۲ ، جاشتگاه ۹۰ ، یکبارکی ۷۳ ، بیزارک ۲ ، اینجا ۴۶
 «ها» نشانه جمع: در تمام موارد به کلمه پیش از خود پیوسته نوشته

شده است: تاویاها ۵۱ ، کویها ۹۶ ، خانها (خانه + ها) ۹۵ ، قصها ۷۸
 همی: جدا از فعل نوشته شده است: همی رفت ۷۸ ، همی کند ۳۴ ،

همی افزاید ، همی گردد ۱۲

... + را: بجز در کلمه «کرا» ۶۶ ، در بقیه موارد «را» جدا از کلمه
 پیش نوشته شده است

آن + که: نیز جدا نوشته شده است: آن که ۲۶ ، ۵۳

کسی + که: همه جا جدا از یکدیگر نوشته شده است: کسی که ۲۳ ، ۴۵

این + جا: در تمام موارد متصل و به شکل «اینجا» کتابت شده است

چنان ، چندان ، همچنان + که: «چنانکه» در تمام موارد به همین صورت

کتابت شده است: چنانکه ۳ ، ۹ ، ۳۶ ، ۵۴ ، اما برخلاف آن، دو کلمه دیگر از

یکدیگر جدا نوشته شده است: چندان که ۸ ، همچنان که ۶

مر ، جز ، از ، اندر ، بر + این: در نگارش این کلمات همزه «این» نوشته

نشده است: مرین ۶۳ ، جزین ۱۶ ، ازین ۵۹ ، اندرین ۶۴ ، برین ۲۹

مر + ایشان: بی حذف همزه «ایشان» نوشته شده است: مرایشان

۶۳ ، ۵۶

به + این ، آن: در تمام موارد به صورت بدین ۱۲ ، بدان ۸۰ نوشته شده

است

... + است: همزه کلمه «است» در تمام موارد نوشته شده است اعم از

آن که لفظ پیش از آن به الف ختم شده باشد یا به حرفی دیگر: خطا است ۶ ،

مقامها است ۲۵ ، مرا است ۲۸ ، کجا است ۳۱ ، ورا است ۱۰۱ ، این است ۱۵ ،

اذن است ۱۵ ، بسیار است ۸۸ ، آن استی که ۷۳ ، حجت است ۳۱

- ... + فعل ربطی مخفف (ضمیر متصل فاعلی): هنگامی که ضمیر متصل فاعلی پس از کلمه‌ای جز فعل، قرار گرفته به دو صورت نوشته شده است:
- ۱- با اثبات همزه: وی ام ۳۸، ۹۶، آن اند ۷، عام اند، خاص اند ۲، خلق اند، بیزار اند ۲، نه ام = نیستم ۳۳، ۹۸، نه اند = نیستند ۱۹.
- ۲- با حذف همزه: تو م = تو ام ۲۴، ۶۵، توی = تویی ۲۴، ۴۳، تو که ی
- . ۸۸

ج: کلمه‌های مشکول

در این نسخه برخلاف دیگر نسخه‌های خطی متعلق به قرن پنجم هجری فقط در سه مورد کلمات با اعراب نوشته شده است: بسته ۳۱، ببرانند ۵۳، برآفتد ۱۲. بدین جهت نسخه شرح تعرف از این جهت حائز اهمیت نیست.

چند نکته دیگر

- کلمات مخفف: چند کلمه در این متن بصورت مخفف بکار رفته است:
- فکنند ۹۶، ورا ۴، مرورا ۲، کمی ساختند = کمین ساختند ۹۴، کیا = گیاه ۷۷، جن = چون ۴، ۵، ۶، ۷، جو امرد، جو امردی = جو امرد، جو امردی ۸۷.
- دو کلمه «دکان» و «خاگینه» در این متن با ضبط «دوکان»: ۹۶، «خایکینه» ۸۶ بکار رفته است.
- ابدال: صورت لهجه‌ای برخی از کلمه‌ها در این متن بچشم می‌خورد:
- بودیتی = بودیدی ۶۲، بشویت = بشوید ۹۰، کدشته = گنشته ۱۱، ۹۱، زفان = زبان ۶، بدآذر = برادر ۲۱، ۷۸.

* * *
* *
*

باتوجه به آنچه بعرض رسید پس از بررسی دقیق رسم الخط نسخه خطی بخشی از شرح تعرف مکتوب به سال ۴۷۳ ه.ق. موضوعات ذیل را باید بعنوان ذیلی بر مقاله «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» افزود:

۱- برخلاف سه نسخه خطی: الابنیه عن حقایق الادویه، هداية المتعلمین فی الطب، بخشی از تفسیر پاك که در آنها چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» از هر چهار حرف مشابه «ب، ج، ز، ک» مشخص گردیده است، در نسخه شرح تعرف فقط حرف «ژ» در تمام موارد از «ز» و در یک مورد نیز حرف «گ» بصورت «ک» از «ک» متمایز گردیده است، اما حرفهای «پ، چ» در تمام موارد نظیر «ب، ج» نوشته شده است.

۲- «آ» که در دو نسخه الابنیه عن حقایق الادویه و هداية المتعلمین فی الطب به شکلهای «آ» و «اا» «آ» ، «ا» نوشته شده است در نسخه بخشی از شرح تعرف فقط به دو شکل «آ» و «ا» کتابت شده است.

۳- «ف» ثناء اعجمی که در کلمه های معدودی نظیر اثکنند، بیفزاید، سرخ قام، بیفروزاند، اقرو، اثغان و ذرفین در سه نسخه مورد بحث آمده است، در بخشی از شرح تعرف دیده نمی شود.

۴- در سه نسخه مورد بحث در کتابت برخی از حروف نظیر «ک، ی»، نوشتن علامت اضافه پس از کلمات مختوم به «الف» یا «و»، نگارش انواع یاء پس از کلمات مختوم به هاء غیر ملفوظ تنوع بسیار بچشم می خورد. نه فقط بین کاتبان این سه نسخه اختلاف نگارش مشهود است، بلکه کاتب یک نسخه نیز شکلهای مختلفی را برای کتابت یک حرف یا کلمه بکار برده است. در صورتی که در نسخه بخشی از شرح تعرف این تنوع جای خود را به وحدت داده است. زیرا در این نسخه کمتر دیده می شود که یک حرف یا کلمه به چندین شکل مختلف نوشته شده باشد.

۵- در نسخه بخشی از شرح تعرف در قیاس با سه نسخه مورد بحث نشانه تازه‌ای نیز برای تشخیص دو حرف شبیه بهم - علاوه بر نقطه - بکار رفته است و آن قرار دادن نشانه «،» است در زیر حرفهای «ح» ، «پ» و «ع» برای تمیز از سه حرف «خ» ، «ش» و «غ» .

۶- کلمه «که» در این نسخه برخلاف نسخه‌های سه گانه مورد بحث نه به کلمه بعد از خود متصل نوشته شده و نه به شکل «کی» و «جی» کتابت شده است .

* * *

در خاتمه این موضوع را نیز لازم می‌دانم اضافه کند که باید داشتن نسخه خطی بخشی از شرح تعرف این حقیقت روشن می‌شود که تنوع رسم الخط نسخه‌های خطی فارسی از قرن ششم هجری به بعد یقیناً مربوط به ابتکار کاتبان این دوره نیست . بلکه هر يك از ایشان از الگوهای رایج در قرن پنجم هجری - و شاید از الگوهای رایج در قرن چهارم که تا به امروز خبری از آن به دست ما نرسیده است - استفاده کرده‌اند . در نتیجه می‌توان گفت کاتبان قرن ششم هجری به بعد خود صاحب ابتکاری در این کار نبوده‌اند . زیرا تا پیش از معرفی نسخه خطی شرح تعرف چون در هر سه نسخه خطی متعلق به قرن پنجم هجری فی‌المثل چهار حرف فارسی «پ» ، «چ» ، «ژ» ، «گ» از حروف مشابه خود «ب» ، «ج» ، «ز» ، «ك» متمایز گردیده است ، ولی از قرن ششم هجری به بعد در نسخه‌های خطی فارسی دیده می‌شود که فقط برخی از کاتبان در این مورد همان سنت را مراعات کرده‌اند ولی در اکثر نسخه‌ها هر کاتب به سلیقه خود يك یا چند حرف از این حرفهای چهارگانه را از حروف مشابه خود متمایز کرده است گمان می‌رفت که این طرز کتابت شیوه ابتکاری کاتبان قرن ششم به بعد بوده است ، در حالی که وقتی در نسخه شرح تعرف

می‌بینیم کاتب از چهار حرف فارسی دو حرف «پ، چ» را در تمام موارد دو حرف «گ» را جز در یک مورد از حروف مشابه «ب، ج، ک» مشخص نساخته ولی حرف «ز» را در تمام کلمات مانند امروز با سه نقطه نوشته است معلوم می‌گردد که هم متمایز ساختن هر چهار حرف مورد بحث از حروف مشابه آنها در قرن پنجم اصلی کلی نبوده، بلکه این امر مربوط به سلیقه کاتبان بوده است، و هم آن‌عده از کاتبان قرن ششم هجری به بعد که در نسخه‌های خود هر چهار حرف را با علامتی خاص بکار برده‌اند از اسلوب کلی کتابت قرن پنجم هجری - در نسخه‌ای مانند نسخه خطی شرح تعرف - تقلید کرده‌اند.

همچنین از بررسی نسخه شرح تعرف چنین بر می‌آید که برخلاف کاتبان سه نسخه ابنیه عن حقایق الادویه، هدایة المتعلمین فی الطب، بخشی از تفسیر پاک که اصل را بر تنوع طرز کتابت برخی از حروف قرار داده بودند، در همین قرن کاتبی نیز وجود داشته است که سعی می‌کرده حتی المقدور از تنوع بپرهیزد و برای هر حرف، یک یاد و نشانه بیشتر بکار نبرد.

و اجمعوا از الاما علیهم السلام افضل
 للشر و لیست من الشر من یوازی الاما علیهم السلام الفصل
 لا صدق ولا اولی ولا غیرهم و ان جاف قدره و عظم خطبه
 و ان صحت انهم ان کرد که کرده از خطب از که نه اولیستند الجاد خوش
 ظاهر کهین خواستند در ظاهر منسوب که در و با انور در غیر و ان که
 که و ان درین خواستند و که در هر از حال که در عی و محبت از ظاهر
 که کرد با نشان از بر او بود و انما انما بعث کرد بگویند ان نشان
 ان است که گفتند معام و انب بر او انما انما بعث کرد بگویند ان نشان
 باشد و مرور ان عظیم نیست باشد و ان است که درین عظیم انما انما بعث کرد
 معام بر ان خبر نه باشد و مران انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 ان انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 عن و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 ظاهر جنبی کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 از ان که و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد
 انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد بگویند و انما انما بعث کرد

صفحه اول نسخه شرح تعرف ، محفوظ در موزه ملی کراچی

